

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА ЯК ЧИННИК УСПІШНОЇ АДАПТАЦІЇ ДО ШКОЛИ

AGE FEATURES OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENT AS A KEY TO SUCCESSFUL SCHOOL ADAPTATION

У статті розглянуто вікові особливості молодшого школяра в контексті адаптації першокласника до школи. Від благополуччя адаптаційного періоду під час вступу до школи значною мірою залежить успішність подальшої соціальної діяльності дитини. Якщо дитина не готова до нової соціальної ролі – школяра, то їй буде важко адаптуватися навіть за умови сформованого необхідного запасу знань, умінь і навичок, достатнього рівня розвитку. Також необхідно враховувати, що при вступі до школи відбувається зміна в стосунках із батьками, сімейна прив'язаність переноситься на побудову подальших взаємин з учителем. Розвиваються новоутворення особистості, яких не було в дошкільному віці (довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія).

Включаючись у нову для себе навчальну діяльність, діти поступово адаптуються до її вимог. Процес адаптації протікає на біологічному, психологічному, соціальному рівнях. І залежить від внутрішніх факторів (вік, стан здоров'я, індивідуально-типологічні якості, фізичний розвиток, функціональні перебудови в організмі) і від зовнішніх факторів (умови життя в сім'ї, сформованість прив'язаності в сімейно-родинних стосунках, організація режиму дня, харчування, навчальних занять у школі й удома тощо).

Визначено рівні адаптації та основні чинники, що впливають на процес адаптації першокласників. Так, критеріями загального успішного адаптаційного процесу в школі є продуктивність навчальної діяльності та психологічний стан школяра (емоційне самопочуття, відсутність внутрішнього напруження й дискомфорту). Більшість учнів адаптується до умов навчання школи досить швидко, приймаючи вимоги навчально-виховного процесу. Спираючись на ці критерії, виділяють такі адаптаційні рівні: високий, середній, низький, шкільна дезадаптація. Проведено теоретичний аналіз причин і наслідків шкільної дезадаптації молодших школярів, адже першокласники, які мають ознаки дезадаптації або відсутності адаптації, становлять групу ризику, так як у них виникає низка утруднень у взаємодії з оточенням, погіршення навчальних успіхів, можливий розвиток нервово-психічних і соматичних захворювань.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, вікові особливості, навчальна діяльність,

соціальна позиція, молодший школяр, прив'язаність.

The article considers age features of elementary school student in the context of first-grader's adaptation to school. The success of the child's further social activities largely depends on the realization of the adaptation period during school entry. If a child is not ready for a new social role, to be a student, it will be difficult for them to adapt, even if they have the necessary knowledge, skills and abilities, and a sufficient level of development. It is also necessary to take into account that there is a change in the relationship with parents when entering school, and family attachment is transferred to building further relationships with the teacher. New formations of the person begin to develop that have not been present in preschool age (arbitrariness of mental processes, internal action plan, ability to organize educational activity, reflection).

Being engaged in educational activity, the children are gradually adapting to its requirements. The process of adaptation takes place at the biological, psychological and social levels. It depends on both internal factors (age, health status, individual-typological qualities, physical development, functional changes in the body) and external factors (family living conditions, the formation of attachment in family relationships, the organization of the daily routine, nutrition, classes at school and at home, etc.).

The levels of adaptation and the main factors influencing the process of adaptation of first-graders are determined. Thus, the criteria for the overall successful adaptation process in school are the productivity of educational activities and the psychological state of the student (emotional well-being, lack of internal tension and discomfort). The majority of students adapt to the school environment quickly enough, accepting the requirements of the educational process. Basing on these criteria, the following adaptation levels are distinguished: high, medium, low, school desadaptation.

The causes and consequences of first-graders' school desadaptation have been theoretically analyzed. After all, first-graders that show signs of desadaptation or the absence of adaptation make the risk group, because they have difficulties in interacting with their environment and lower school performance, they can develop neuropsychiatric and somatic diseases.

Key words: adaptation, desadaptation, age features, educational activity, social attitude, elementary school student, attachment.

УДК 159.922.736.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.2.6>

Галушко С.М.

аспірант кафедри психології
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми. Початок навчання у школі – один із найбільш складних періодів у житті дитини не тільки в соціальному, психологічному, а й у фізіологічному плані. Школа з перших днів ставить перед дитиною низку завдань, безпосередньо не пов'язаних із

попереднім досвідом, вимагає максимальної мобілізації інтелектуальних, емоційних, фізичних резервів, адже перехід від дошкільника до школяра – один із переломних моментів у психічному розвитку дитини. Молодший шкільний вік характеризується зміною соціальної ролі

та провідної діяльності. У школі учні набувають не тільки нові знання та вміння, а й певний соціальний статус. Змінюються інтереси, цінності дитини, спосіб життя.

Ситуація новизни певною мірою викликає тривожність. Дитина переживає емоційний дискомфорт передусім через невизначеність уявлень щодо вимог вчителів, особливостей та умов навчання, норм поведінки в класному колективі тощо.

Від благополуччя адаптаційного періоду під час вступу до школи значною мірою залежить успішність подальшої соціальної діяльності дитини. Якщо дитина не готова до нової соціальної ролі – школяра, то їй буде важко адаптуватися навіть за умови сформованого необхідного запасу знань, умінь і навичок, достатнього рівня розвитку. Також необхідно враховувати, що при вступі до школи відбувається зміна в стосунках із батьками, сімейна прив'язаність переноситься на побудову подальших взаємин з учителем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Адаптація першокласників до школи є однією з актуальних проблем у психологічній і педагогічній науках, адже ранній початок навчання, збільшення обсягу інформації, підвищення вимог до освіти, розвиток розумових здібностей дітей, їхня творча активність у загальноосвітній практиці не завжди поєднуються з можливостями збереження та зміцнення здоров'я, налагодження взаємин з однолітками й учителем.

Загальні аспекти проблеми адаптації в молодшому шкільному віці розглядалися вітчизняними та закордонними психологами. Проблематика вступу до школи та шкільної адаптації викладена в наукових дослідженнях Л.В. Алексєєвої, М.М. Безруких, С.П. Єфімової, Л.П. Пономаренко, Ю.Д. Гакаме, М.Е. Тавадьян, К.Г. Теплякової та інших авторів [6; 12; 13].

У психолого-педагогічних дослідженнях С.Д. Максименко й К.С. Максименко, Т.Г. Куликової, Д.Ю. Соловйової, Н.В. Литвиненко адаптація розглядається в нерозривній єдності з процесами психічного розвитку та особистісного становлення школярів, з процесами навчання, виховання й соціалізації в різні вікові періоди. Ця теорія перетинається з поглядами Л.І. Божович, А.В. Запорожця, Д.Б. Ельконіна, які вважали, що шкільна адаптація визначається готовністю дитини до зміни свого соціального стану і що процес адаптації підпорядковується особливим психічним закономірностям. Кожна дитина сама змінює соціально-психологічну ситуацію, створює своє особистісне мікросередовище, тобто адаптація являє собою процес активного пристосування, результатом якого є адаптованість [1; 3; 5; 7; 8].

У концепції А.В. Петровського адаптація розглядається як момент становлення осо-

бистості індивіда, у ході якої відбуваються засвоєння чинних норм (моральних, навчальних тощо) та опанування засобами діяльності. Проходження цієї фази значною мірою визначає характер подальшого особистісного розвитку індивіда.

Комплексна оцінка психофізіологічних чинників дезадаптації наводиться в монографіях С.А. Бадмаєва, Л.І. Гриценко, А.Г. Гройсмана, А.Є. Лічко, Т.Д. Молодцовой. Якщо в роботах С.А. Бадмаєва й А.Г. Гройсмана переважає аналіз ендогенних, внутрішніх чинників дезадаптації, то в дослідженнях А.Є. Лічко й Т.Д. Молодцовой вважають екзогенні, соціальні фактори. Запущені форми дезадаптації розглядаються Р.В. Овчаровою, В.А. Поварніціною та іншими. Адаптація має позитивний характер, захищаючи особистість від неврозів, що пішло ще від теорії З. Фрейда [4; 6; 11; 12; 14].

Проблемі адаптації дітей до школи в сучасних психологічних дослідженнях приділяється велика увага. Незважаючи на це, за даними дослідників, число дезадаптованих учнів продовжує залишатися досить високим. Тому ця проблема не втрачає актуальності.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу вікових особливостей молодшого школяра в контексті психологічних аспектів адаптації першокласників до навчання в школі.

Вклад основного матеріалу дослідження. Початок шкільного навчання знаменує зміну способу життя дитини. Становлення й розвиток особистості в молодшому шкільному віці охоплюють такі фази, як адаптація (пристосування до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей та особливостей) та інтеграція (включення в групу однолітків).

Адаптація до школи – процес пристосування школярів до нових умов життєдіяльності, нового виду діяльності, нових навантажень, пов'язаних із систематичним навчанням. Цей процес тривалий і має фізіологічні, психологічні й соціальні аспекти.

У *біологічній (фізіологічній) адаптації* першокласника виділяють декілька етапів: гостра адаптація (перші 2–3 тижні) організм дитини реагує значним напруженням, як результат, багато першокласників на початку навчального року хворіє; нестійке пристосування – організм дитини знаходить адекватні, близькі до оптимальних варіантів реакцій на нові умови; період відносно стійкого пристосування – організм реагує на навантаження з меншим напруженням [1; 5].

За цим критерієм виділяють групи дітей з легкою адаптацією, середньої тяжкості й важкою. При легкій адаптації стан напруженості функціональних систем організму дитини ком-

пенсується протягом 1–2 місяців. При адаптації середньої тяжкості порушення самопочуття й здоров'я більш виражені, можуть спостерігатися протягом першого півріччя. Важка адаптація супроводжується значними порушеннями в стані здоров'я, які нарастають від початку до кінця навчального року.

Також на успішність і швидкість перебігу адаптаційного періоду впливає вік початку систематичного навчання. У шестирічних дітей він більш тривалий, ніж у семирічних, і спостерігається більш висока напруженість усіх систем організму, більш низька й нестійка працездатність [12].

Психологічні аспекти адаптації першокласника пов'язані з прийняттям нової життєвої позиції та переходом до нового виду діяльності – навчальної, у ході якої виникають основні психологічні новоутворення молодшого школяра. Формується довільність (планування, виконання програм дій і здійснення контролю). Л.С. Виготський відзначав інтенсивний розвиток інтелекту в молодшому шкільному віці. Розвиток мислення призводить до якісної перебудови сприйняття й пам'яті, перетворенню їх у регульовані, довільні процеси. Відбувається вдосконалення пізнавальних процесів (сприйняття, пам'яті, уваги), формування вищих психічних функцій (мовлення, письмо, читання, рахунок), що дає змогу дитині молодшого шкільного віку робити вже більш складні порівняно з дошкільням розумові операції. За сприятливих умов навчання й достатнього рівня розумового розвитку на цій основі виникають передумови до розвитку теоретичного мислення і свідомості. Відбувається зміна провідної психічної саморегуляції від мимовільної до свідомо-вольової. Дитина починає усвідомлювати, що навчання вимагає вольових зусиль, уваги, інтелектуальної активності, самообмежень. Відбувається регулювання своєї поведінки, підпорядкування довільної діяльності свідомо поставленим цілям. Тільки після виникнення інтересу до результатів своєї навчальної праці формується інтерес до змісту навчальної діяльності, до набуття знань і пов'язано з переживанням учнем відчуття задоволення від досягнень [4; 9].

Показниками психологічної адаптації дитини до школи є формування адекватної поведінки, установлення контактів з учнями й учителем, опанування практичними навичками навчальної діяльності. Дитина має враховувати особливості середовища й активно впливати на нього, щоб забезпечити задоволення своїх основних потреб і реалізацію значущих зв'язків. Процес взаємодії особистості школяра та середовища полягає в пошуку й використанні адекватних засобів і способів задоволення основних потреб, до яких належать потреба в безпеці, фізіологічні потреби

(у їжі, сні, відпочинку тощо), потреба в прийнятті та любові, у визнанні й повазі, у самовираженні, самоствердженні та в розвитку. Тим самим закладаються можливості для успішної соціальної адаптації й соціалізації дитини в подальшому житті [11].

Соціальна адаптація визначається як процес, за допомогою якого дитина досягає стану соціальної рівноваги при відсутності переживання конфлікту з оточенням. Соціальну адаптацію розглядають як завершальний, підсумковий етап адаптації, що забезпечує фізіологічний, психологічний і соціальний добробут особистості. Головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття й усвідомлення своєї внутрішньої позиції, що дає підстави вважати цей вік зрілим дитинством. Дитина потрапляє в нове для себе середовище – класний колектив, де з'являються нові правила поведінки, новий розпорядок, нова соціальна роль. У цьому віці переплетені стосунки вікової приязні до однолітка, з одного боку, і стосунки суперництва – з іншого [9; 10; 11].

Фактором розвитку особистості молодшого школяра є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих (соціуму) до успішності, дисциплінованості, старанності дитини. Усе це сприймається дитиною як певний переломний момент у житті, який супроводжується перебудовою системи взаємин із дорослими, адже молодший шкільний вік є одним із важливих періодів сепарації дитини від сім'ї, найавторитетнішою фігурою в цьому віці стає вчитель. Дитина молодшого шкільного віку меншою мірою схильна ділитися своїми думками й переживаннями з матір'ю (або особою, яка її заміщує), але ще виявляє високу потребу у взаємодії з нею як джерелом допомоги та підтримки. Надійна прив'язаність до матері (або особи, яка її заміщує) виступає як необхідна умова (сприятлива «база») для розвитку активної пізнавальної діяльності дитини, створює передумови для сприятливого розвитку самостійності, допитливості й готовності до співпраці з іншими соціальними групами, які характерні для школи (учнівська група, вчителі, інші класи тощо), і, відповідно, підвищує ефективність адаптації.

Соціальна адаптація проходить чотири основних стадії:

- врівноваження – установлення рівноваги між групою та особистістю, які проявляють взаємну терпимість до системи вподобань і стереотипів поведінки один одного;
- псевдоадаптація – поєднання зовнішньої пристосованості до соціальної групи з негативним ставленням до її норм і вимог;
- пристосування – визнання і прийняття систем вподобань нової соціальної спільноти, взаємні поступки;

– уподібнення – психологічна переорієнтація особистості, трансформація колишніх поглядів, орієнтацій, установок відповідно до нової ситуації [4].

Основні проблеми соціальної адаптації молодшого школяра в перші місяці відвідування школи можна позначити як труднощі адаптації дитини до вимог навчання в школі. До них належать такі типи труднощів:

– зміна режиму життєдіяльності. Дорослий має чітко, зрозуміло розкривати вимоги й доброзичливо контролювати їх виконання, використовуючи переважно схвалення дій дитини;

– специфіка взаємин з учителем. Учитель займає іншу позицію, ніж вихователь дошкільного закладу. Він оцінює насамперед результати діяльності учня, а не його особистість;

– нові вимоги в сім'ї, члени якої починають серйозніше ставитися до дитини, до її діяльності в школі. У центрі взаємин із батьками – результат і процес навчання;

– згасання інтересу до школи при появі перших труднощів у навчанні, коли потрібно докласти зусиль, проявити наполегливість, працелюбність [2; 4].

Критеріями загального успішного адаптаційного процесу в школі є продуктивність навчальної діяльності та психологічний стан школяра (емоційне самопочуття, відсутність внутрішнього напруження й дискомфорту). Більшість учнів адаптується до умов навчання школи досить швидко, приймаючи вимоги навчально-виховного процесу. Спираючись на ці критерії, виділяють такі *адаптаційні рівні*:

Високий – першокласник позитивно ставиться до школи, її правил і вимог. Навчальний матеріал засвоює легко; розв'язує ускладнені завдання; чемний; уважно вислуховує вказівки, пояснення вчителя; доручення виконує охоче й сумлінно. Виявляє високу зацікавленість до самостійної роботи, готується до всіх уроків. Має в класі позитивний статус.

Середній – першокласник позитивно ставиться до школи, відвідування уроків не спричиняє негативних переживань. Розуміє навчальний матеріал, коли вчитель пояснює його досить детально й наочно. Засвоює основний зміст програми з усіх предметів, самостійно виконує типові завдання. Зосереджений та уважний під час виконання доручень, указівок учителя, разом із тим потребує контролю з боку дорослого. Зосередженим буває тільки тоді, коли робить щось цікаве для себе. Майже завжди готується до уроків і виконує домашні завдання. Доручення виконує сумлінно. Дружить із багатьма однокласниками.

Низький – першокласник негативно або байдуже ставиться до школи. Спостерігаються порушення дисципліни. Самостійна робота з підручником викликає труднощі, під

час виконання самостійних завдань не виявляє до них інтересу. До уроків готується нерегулярно, потребує постійного контролю, систематичних нагадувань як із боку учителя, так і з боку батьків. Для розуміння нового матеріалу потребує значної допомоги вчителя і батьків. Доручення виконує під контролем і без особливого бажання [1; 4; 5].

Коли дитина не може адаптуватися до навчання в школі, у неї виникає *шкільна дезадаптація*. Вона визначається як багатофакторний процес зниження й порушення здатності дитини до навчання внаслідок невідповідності умов і вимог навчального процесу, найближчого соціального середовища її психофізіологічних можливостей і потреб. Провідними причинами, з одного боку, є особливості дитини (її неможливість у силу особистісних причин реалізувати свої здібності й потреби), а з іншого боку, особливості мікросоціального оточення та неадекватні умови шкільного навчання [8; 12].

Також шкільну дезадаптацію розглядають як і загалом адаптацію як комплексне соціопсихологічне явище, у формуванні якого визначальне значення належить сукупним педагогічним і шкільним чинникам [2]. Це складне соціально-психологічне явище, сутність якого становить неможливість для дитини знайти своє місце в шкільному просторі, на якому вона може бути прийнятою, зберігаючи й розвиваючи свою ідентичність, потенціал і можливості для самореалізації та самоактуалізації.

Дезадаптованих дітей можна визначити за низкою ознак (І.А. Аршавський, М.М. Безруких, М.Р. Битянова, А.О. Дробінська, Н.Н. Заваденко):

– *когнітивний компонент шкільної дезадаптації*: неуспішність у навчанні, недостатність навчальних навичок (І.А. Васильєв, Т.А. Власова, Н.В. Вострокнутов);

– *емоційно-оцінний компонент шкільної дезадаптації*: постійні порушення емоційно-особистісного ставлення до окремих предметів і навчання загалом, до вчителя, ставлення до навчання пасивно-негативне, демонстративно-зневажливе тощо (Л.М. Аболін, М.Р. Битянова, Г.М. Бреслав, Н.В. Вострокнутов, З.В. Денисова, А.І. Захаров);

– *комунікативний компонент шкільної дезадаптації*: систематично повторювані порушення поведінки в шкільному навчанні та шкільному середовищі, неконтактність і пасивно-відмовні реакції, включаючи повну відмову від відвідування школи; активне протиставлення себе однокласникам, учителям; демонстративне нехтування правилами шкільного життя (П.П. Блонський, М.В. Вострокнутов, Н.М. Іовчук, В.Є. Каган, І.А. Невський) [1; 4; 5; 8; 11; 12; 14].

Однак варто зазначити, що ці ознаки знаходяться в складному взаємозв'язку. Так, відомо, що важливим складником у питанні шкільної адаптації є забезпечення емоційного благополуччя молодших школярів. Це благополуччя багато в чому залежить від розвиненості в молодшого школяра системи афективної регуляції [6]. Дослідження Т.Г. Куликової виявили, що система афективної регуляції різниться в адаптованих і дезадапованих молодших школярів. При цьому вона має особливості залежно від форми шкільної дезадаптації – наявності навчального, поведінкового або обох компонентів. Характер відмінностей самооцінки дезадапованих молодших школярів від самооцінки адаптованих учнів визначається формою їхньої шкільної дезадаптації. Наявність в учнів обох компонентів шкільної дезадаптації (навчального й поведінкового) призводить до зниження загальної самооцінки, що свідчить про особистісне неблагополуччя цих учнів. Формування різних компонентів самооцінки дезадапованих молодших школярів відбувається взаємопов'язано з розвитком окремих рівнів системи афективної регуляції, причому тих із них, які відповідають за активні форми взаємодії зі світом [7; 8].

Р.В. Овчарова зазначає, що проблема шкільної дезадаптації може проявлятися в різних формах, мати різні причини, наслідки й локус скарг [3].

Перша форма. Несформованість елементів і навичок навчальної діяльності. Причинами є індивідуальні особливості інтелектуального розвитку, педагогічна занедбаність. Наслідком – низька успішність. Локус скарг: низька успішність з усіх предметів, низький рівень читання, відставання з математики, погана пам'ять, неухважність, учень мовчить на уроках, боїться відповідати, хоча знає; невпевненість у собі; тривалість підготовки уроків, тривожність, занижена самооцінка. Пасивність, песимізм; розчарування школою, пропуск уроків, утечі зі школи.

Друга форма. Несформованість мотивації до навчання, спрямованість на позашкільні види діяльності. Причина: інфантилізм виховання, гіперопіка, несприятливі фактори, що зруйнували позитивну мотивацію (шкільні взаємостосунки, неадекватне оцінювання навчальної діяльності). Наслідок: низька успішність і поведінка на фоні достатньо високого рівня пізнавальних здібностей. Локус скарг: тривога з приводу індивідуально-особистісних якостей – повільності, інертності, некоммунікбельності, егоїстичності, упертості, неорганізованості, стомлюваності, агресивності, страхів.

Третя форма. Нездатність до довільної регуляції поведінки, уваги, навчальної діяльності. Причина: особливості сімейного виховання (гіперпротекція або панівна гіпопротекція),

той самий тип виховання в дитячому садочку й початковій школі. Наслідок: неорганізованість, неухважність, залежність від дорослих, порушення спілкування, слабка успішність. Локус скарг: тривога з приводу особливостей поведінки, навчальної діяльності і спілкування дитини з ровесниками й дорослими, нетовариськість. Замкненість, відсутність друзів; невміння дружити з ровесниками; негативні стосунки з учителем [3].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, адаптація до шкільного навчання – це процес пристосування школярів до нових умов життєдіяльності, нового виду діяльності, нових навантажень, пов'язаних із систематичним навчанням. Процес адаптації протікає на біологічному, психологічному, соціальному рівнях, залежить від внутрішніх факторів (вік, стан здоров'я, індивідуально-типологічні якості, фізичний розвиток, функціональні перебудови в організмі) і від зовнішніх факторів (умови життя в сім'ї, сформованість прив'язаності в сімейно-родинних стосунках, організація режиму дня, харчування, навчальних занять у школі та вдома тощо).

Включаючись у нову для себе навчальну діяльність, діти поступово адаптуються до її вимог. Розвиваються новоутворення особистості, яких не було в дошкільному віці (довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організувати навчальну діяльність, рефлексія). Новоутворення виникають і розвиваються в молодших школярів відповідно до формування навчальної діяльності.

Першокласники, які мають ознаки дезадаптації або відсутності адаптації, становлять групу ризику, адже в них виникає низка утруднень у взаємодії з оточенням (учителі, однолітки, батьки), що спричиняє погіршення навчальних успіхів, можливий розвиток нервово-психічних і соматичних захворювань.

Період адаптації залежить від індивідуальних особливостей дитини і триває від 1–2 місяців до півроку. Проходження періоду адаптації до школи формує характер подальшого особистісного розвитку дитини та призводить до становлення особистості школяра.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах / упоряд. Т. Червона. Київ : Шкільний світ, 2008. 128 с.
2. Дуткевич Т.В. Дошкільна освіта. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 392 с.
3. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. Москва : ТЦ Сфера, 2001. 240 с.
4. Березовська Л.І., Смоляк М.А. Психологічні особливості адаптації школярів до навчання. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ, 2014. № 4 (41) С. 162–167.
5. Литвиненко Н.В. Адаптація школярів в критичні періоди розвитку до освітньому середовищі : автореф. дис. ... докт. психол. наук. Самара, 2009. 24 с.

6. Безруких М.М. Труднощі навчання в початковій школі: Причини, діагностика, комплексна допомога. Москва : Ексмо, 2009. С. 260.
7. Куликова Т.Г., Климин С.В. До проблеми діагностики особистісних факторів адаптації до шкільного середовища учнів початкових класів. *Світ психології*. 2005. № 4. С. 246–250.
8. Соловйова Д.Ю. Фактори адаптації першокласників до школи. *Питання психології*. 2012. № 4. С. 23–31.
9. Вовнянко Т.С. Теоретичні засади адаптації шестирічних учнів до школи. *Збірник матеріалів Міжвузівського науково-практичного семінару*. Чернігів : ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка, 2008. 128 с.
10. Крупник Г.А. Особливості психологічного супроводу адаптації першокласників до навчального процесу. *Таврійський вісник освіти*. 2014. № 2 (46). С. 251–257.
11. Валиулина И.Ф. Особенности адаптации первоклассников к школе. *Молодой ученый*. 2017. № 5. С. 474–477. URL: <https://moluch.ru/archive/139/39293/>.
12. Гакаме Ю.Д., Тавадьян М.Е. Труднощі адаптації дітей до шкільного навчання. *Концепт : науково-методичний електронний журнал*. 2017. Т. 34. С. 181–185. URL: <http://e-koncept.ru/2017/771170.htm>.
13. Дубровінська І.В., Фарбер Д.Л., Безруких М.М. Психофізіологія дитини: психофізіологічні основи дитячої валеології : навчальний посібник. Москва : ВЛАДОС, 2000. С. 106.
14. Аносов І.П., Аносова Д.І. Психолого-педагогічні чинники попередження та подолання шкільної дезадаптації молодших школярів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2016. № 48. С. 110–116.
15. Марінушкіна О.Є., Замазій Ю.О. Адаптація учнів до шкільного навчання 1–10 класи / за редакцією Л.Д. Покроєвої. Харків : Ранок, 2011. 192 с.